

БРІОЛОГІЧНИЙ ГЕРБАРІЙ ІНСТИТУТУ БОТАНІКИ ім. М. Г. ХОЛОДНОГО АН УРСР

Гербарій мохоподібних заснований у 1921 р., коли Комісія по вивченню спорових рослин була перетворена в Ботанічний кабінет (музей) і Гербарій (його очолив академік О. В. Фомін). Першими співробітниками їх були Д. К. Зеров, П. Ф. Оксіюк, з 1922 р. — А. С. Лазаренко, А. М. Окснер та ін. Ці заклади поклали початок Інституту ботаніки АН УРСР.

У короткій замітці «Ботанічний кабінет та Гербарій Української академії наук у м. Києві» Д. К. Зеров (1924) повідомляв, що основну увагу Ботанічний кабінет приділив заснуванню гербарію. З цією метою на початку 1922 р. до відповідних ботанічних установ і окремих ботаніків були надіслані листи з проханням передавати збірки рослин для гербарію. І в тому ж році почали надходити колекції рослин, котрі разом із зібраними матеріалами співробітників Ботанічного кабінету лягли в основу гербарію, в якому наприкінці 1923 р. нараховувалося 15 000 гербарних аркушів квіткових рослин. Крім того, за участю О. Архимовича і А. Окснера було засновано гербарій лишайників і розпочато створення гербаріїв мохоподібних та грибів.

Фундаторами бріологічного гербарію в інституті були О. В. Фомін, Д. К. Зеров і А. С. Лазаренко. Як видатний вчений-ботанік, Д. К. Зеров розумів велику цінність та значення гербарію і протягом усього життя приділяв йому багато уваги.

Гербарні зразки мохоподібних зберігаються в стандартних паперових пакетах, наклеєних по 1—2 на аркуші паперу розміром 20×30 см і складених у картонну папку. Кожна папка містить 20—30 пакетів. Спочатку їх зберігали в спеціальних дерев'яних шафах, а тепер у 26 стандартних металевих шафах. З картотеки гербарію можна довідатися про назви видів, місце зборів і кількість зразків; картки з даними для зразків, зібраних на території України, позначені червоною рисою. Зразки згруповані за областями із зазначенням кількості для кожної з них. Для зразків, зібраних в інших регіонах СРСР, відмічені лише основні географічні райони, іноді краї та області, для зарубіжних зразків наведена країна. Створюється картотека для зразків з нашої та інших республік СРСР, яка

містить вичерпні дані про зразок згідно з етикеткою.

Гербарій мохоподібних налічує понад 31 000 зразків майже 1900 видів світової флори¹. Він має три відділи: антоцеротових і печіночних, сфагнових та брієвих мохів.

Гербарій антоцеротових і печіночних мохів розміщений за системою Д. К. Зерова (Зеров, 1964), в його складі понад 4800 зразків майже 300 видів. Найкраще представлена в гербарії флора печіночників України (2660 зразків 162 видів). Головним колектором цієї групи мохів був Д. К. Зеров. Він обстежив усю територію України, включаючи Карпати і Крим.

З інших регіонів СРСР у гербарії зберігаються печіночники з Далекого Сходу (понад 100 зразків, зібраних А. С. Лазаренком, Б. П. Колесниковим, В. Н. Васильєвим), Алтаю (понад 150 зразків, зібраних Д. К. Зеровим у 1940 р., П. Криловим у 1903 р.), Кавказу (понад 100 зразків, зібраних Д. К. Зеровим у 1926, 1937 рр.), Білорусії (250 зразків, зібраних А. М. Окснером у 1923 р., О. П. Підоплічком у 1936—1937 рр., А. С. Лазаренком у 1936 р.).

Майже половину печіночників, представлених у гербарії, становлять колекції, надіслані із зарубіжних країн (головним чином Європи, а також Японії, США і Канади) в порядку обміну дублетними матеріалами.

Сфагнових мохів у гербарії понад 4300 зразків 47 видів. Більше половини їх зібрано на території України, переважно на Поліссі. Основу цієї частини гербарію становлять збори О. В. Фоміна, який досліджував сфагнові мохи Київської, Чернігівської та Харківської областей у 1919—1921 рр. а також Д. К. Зерова, який у 1921 р. почав вивчати сфагнові мохи України. Крім власних зборів, Д. К. Зеров опрацював колекції А. С. Лазаренка, П. Ф. Оксіюка, А. М. Окснера, М. К. Гродзинського, М. В. Дубовика та інших колекторів. Гербарій сфагнових мохів, як і печіночників, Д. К. Зеров поповнював протягом усього життя. Велику колекцію сфагнів зі-

¹ Автори висловлюють щирю подяку Є. А. Миرونюк та Н. В. Ізотовій за проведену ними роботу по обліку зразків бріологічного гербарію.

брала Г. Ф. Бачурина, яка протягом багатьох років вивчала болота та бріофлору Полісся. Значну кількість зразків зібрали в Західному Поліссі Є. М. Брадїс, І. М. Григора та ін.

З інших регіонів Радянського Союзу представлені колекції сфагнів із Далекого Сходу (близько 400 зразків, зібраних переважно А. С. Лазаренком, В. Н. Васильєвим), Красноярського краю, Томської і Омської областей (понад 500 зразків, зібраних В. Верещагіним, Н. Граховим, В. Нашокініним та ін.), БАРСР і Південного Уралу (понад 200 зразків, зібраних Д. К. Зеровим у 1943 р.).

У гербарії зберігається понад 600 зразків сфагнових мохів із зарубіжних країн, переважно Північної Європи, Канади й Арктичної Аляски, одержаних в обмін на дублетні зразки української флори.

Гербарій брієвих мохів містить понад 22 000² зразків 1500 видів світової флори. Види в ньому розміщені за системою Флейшера — Бротеруса (Brotherus, 1924, 1925), в межах роду — в алфавітному порядку. Близько 9000 зразків 450 видів брієвих мохів — представники української флори, зібрані в усіх ботаніко-географічних районах республіки: на Поліссі (основні збори Д. К. Зерова, А. С. Лазаренка, Г. Ф. Бачуриної, В. М. Мельничука, Є. М. Брадїс, Л. Я. Партики, М. Ф. Бойко та ін.); в Лісостепу (збори А. С. Лазаренка, Д. К. Зерова, Г. Ф. Бачуриної, Б. Є. Балковського та ін.); степовій зоні (збори А. С. Лазаренка, Г. Ф. Бачуриної та ін.), Карпатах (збори Д. К. Зерова, Л. Я. Партики, К. О. Уличної, М. П. Слободяна), Криму (збори Д. К. Зерова, Л. Я. Партики, А. Рошаль, М. П. Слободяна та ін.).

У гербарії брієвих мохів чимало зразків з окремих районів Радянського Союзу. Особливо слід відмітити велику і надзвичайно цінну колекцію з Далекого Сходу. Бріофлору цього цікавого, на той час мало дослідженого району вивчав відомий радянський бріолог А. С. Лазаренко, який здійснив у різні райони Далекого Сходу три експедиції — в 1930, 1933 і 1935 рр. Він зібрав у регіоні великі колекції, ним опрацьовані й численні матеріали інших дослідників — Б. П. Колесникова, Д. П. Воробйова, В. Н. Васильєва, Н. С. Кабанова, В. А. Петрова. В результаті було встановлено 570 видів мохів для досліджуваного регіону (Лазаренко, 1940, 1941а, 1941б, 1945). А. С. Лазаренко описав з території Далекого Сходу 14 нових для науки видів і один новий рід — *Mamillariella* (родина *Leskeaceae*). Майже всі матеріали з Далекого Сходу (понад 3700 зразків) зберігаються в гербарії нашого інституту.

Великою є колекція (понад 2000 зразків) брієвих мохів з окремих районів Сибіру, особливо

Красноярського краю. Ці зразки надійшли протягом 1936—1938 рр. до відділу бріології нашого інституту з Гербарію ім. П. Н. Кривої при Томському державному університеті ім. В. В. Куйбишева для визначення. Вони були зібрані в басейні р. Єнісею учасниками експедицій Томського університету (1926—1929 рр. і 1934—1937 рр.) та Держземтресту і Управзему (1931, 1933 рр.). Опрацювання матеріалів провела Г. Ф. Бачурина (Бачурина, 1939). Список визначених мохів нараховує 171 вид, з них 17 — сфагнових і 154 — брієвих. Дублетні екземпляри визначених видів залишилися в бріологічному гербарії інституту.

Мохи з Алтаю і Південного Уралу зібрані Д. К. Зеровим у 1940 та 1943 рр. і опрацьовані А. С. Лазаренком, який на матеріалах з Алтаю описав новий для науки рід і вид моху *Cephalocladium zerovii*. Матеріали з Приуралля і БАРСР зібрані в 1943 р. і опрацьовані Г. Ф. Бачуриною.

У фондах бріологічного гербарію зберігається досить значна колекція мохів із Середньої Азії (близько 1000 зразків 200 видів). Зразки зібрані і опрацьовані А. С. Лазаренком, який здійснив три експедиції в Середню Азію: в ТРСР — у 1928 р., КиргРСР — у 1929 р. і в КазРСР — у 1940 р. За цими зборами і матеріалами пізніших досліджень з території Середньої Азії А. С. Лазаренко описав 14 нових для науки видів і один рід *Usmania* (родина *Grimmiaceae*).

У гербарії зберігається понад 650 зразків мохів з Кавказу, зібраних переважно Д. К. Зеровим під час експедицій 1926 р. у Західне Закавказзя і 1936 р. — у Східне Закавказзя. З європейської частини СРСР в гербарії представлено майже 500 зразків: з Архангельської — збори Е. Цікендрата (1895 р.), С. А. Грибової (1973 р.), Ю. П. Балловича (1964 р.) та ін., Вологодської — збори Е. Цікендрата (1893 р.), А. А. Кочергіна (1925 р.), Калузької — збори Г. І. Пешкової (1967—1968 рр.) та інших областей, БРСР — збори А. М. Окснера (1923 р.), О. П. Підопличка (1936—1937 рр.).

Колекція мохів зарубіжних країн нараховує майже 5000 зразків понад 1300 видів, серед яких є представники бріофлори майже всіх європейських країн, а також країн Північної, Центральної та Південної Америки, Центральної і Східної Азії.

У фондах бріологічного гербарію зберігаються типові зразки описаних А. С. Лазаренком видів з території України, Середньої Азії, Алтаю і Далекого Сходу. За матеріалами з України А. С. Лазаренко описав три нові види: *Desmatodon ucrainicus* (з Черкаської обл.: на гранітних берегах р. Тясмин поблизу с. Кам'янка Кам'янського р-ну 25.08.1926 р., збір. А. С. Лазаренко), *Pterygoneurum kozlovii* (із Запорізької обл.: арена Кам'янська у притерасному зниженні на лесовій терасі, 01.09.1930 р. збір. Козлов),

² У статті Г. Ф. Бачуриної (1977) допущена помилка: замість 22 000 значиться 29 000 зразків.

Physcomitrium arenicola (із Запорізької обл.: околиці м. Запоріжжя, піски над р. Дніпром, 23.06.1927, зібр. А. С. Лазаренко). Із Середньої Азії в гербарії зберігаються типові зразки семи описаних А. С. Лазаренком видів (*Tortula ferganensis*, *T. afanassievii*, *T. revolutifolia*, *Phascum vlassovii*, *Hymenostomum krassavinii*, *Orthotrichum vicarium* і *Homalothecium aristatum*). З Північного Алтаю зберігається типовий зразок описаного А. С. Лазаренком нового роду і виду — *Cephalocladium zerovii*. На матеріалах з Далекого Сходу А. С. Лазаренко описав 14 нових видів, з яких у нашому гербарії зберігається дев'ять (*Forsstroemia stricta*, *Mamillariella geniculata*, *Barbella minuta*, *Thamnum vorobjovii*, *Ptychodium serratum*, *Plagiothecium kolesnikovii*, *Anomodon solovjovii*, *Platygyrium ussuriense* Dixon et Lazar., *Neckeradelphus varians*).

У фондах бріологічного гербарію зберігаються немало екскат мохоподібних вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед них екскати, які видавав Ботанічний інститут ім. В. Л. Комарова АН СРСР «*Hepaticae et Musci URSS exsiccati*» (куратор Л. І. Савич-Любицька), всього 19 випусків (по 10 видів), підготовлених провідними бріологами Радянського Союзу: Л. І. Савич-Любицькою, З. М. Смирною, А. С. Лазаренком, А. Л. Абрамовою, І. І. Абрамовим, Р. М. Шляковим, Л. В. Бардуновим, К. О. Уличною. Серед зарубіжних екскат — «*Bryotheca Polonica*» (Т. Wojterski), «*Hepaticotheca Polonica*» (Т. Wojterski, J. Szejewski), «*Flora Hungarica exsiccata*», «*Plantae Hungariae exsiccatae*» (А. Boros), «*Flora suecica*» (S. Arnel), «*Flora Cechoslovenica*» (J. Duda), «*Bryotheca selecta exsiccata*» (Н. Inoue), «*Hepaticae Galliae*» (Т. Husnot) та ін.

Окремо слід відмітити екскати Європейських печіночників, видані В. Шиффнером («*Hepaticae europaeae exsiccatae*», № 851—1465) та Готтше і Л. Рабенхорстом («*Hepaticarum europaearum exsiccatarum*», № 1—590), а також екскати європейських мохів, видані Л. Рабенхорстом («*Bryotheca europaea*», № 1—1450). Ці екскати мають вигляд книжок, тому вони зберігаються в гербарії окремо і не ввійшли до загальної кількості зразків бріологічного гербарію.

У бріологічному гербарії зберігаються також колекції І. Ф. Шмальгаузена (понад 640 зразків майже 140 видів мохоподібних, зібраних у 1885, 1890, 1891 рр. І. Ф. Шмальгаузенем, В. І. Липським, А. Покровським переважно в м. Києві та на його околицях, а також зібраних у 1871, 1872, 1873 рр. І. Ф. Шмальгаузенем в кол. Петербурзькій губ.).

Гербарій постійно поповнюється. До нього надходять опрацьовані матеріали бріологічних досліджень останніх років, а також ті, що потребують визначення видів та впорядкування для

інсерації. У фондах гербарію є також дублетні екземпляри (понад 1500 зразків) для обміну і демонстраційних колекцій, які використовуються з метою популяризації знань по бріології.

Бріологічний гербарій інституту користується широкою популярністю серед бріологів. З його матеріалами працюють не тільки українські бріологи, а й бріологи Радянського Союзу: А. Л. Абрамова, І. І. Абрамов (м. Ленінград), Р. Н. Шляков (м. Кіровськ), Л. В. Бардунов (м. Іркутськ), У. К. Маматкулов, Б. Бобораджанов (м. Душанбе), В. Я. Черданцева (м. Владивосток), Г. Ф. Риковський (м. Мінськ) та ін. Гербарій відвідували також зарубіжні вчені — проф. К. М. Карчмаж (м. Люблін, ПНР), Р. Зелінський (м. Познань, ПНР), С. Петров (м. Софія, НРБ), Р. Охира (м. Краків, ПНР).

Матеріали бріологічного гербарію є науково-матеріальною базою для складання визначників, флор, конспектів. Вони використовуються для написання монографій різного профілю, картування ареалів окремих видів та інших питань бріології. В наш час значення гербарних колекцій посилилось у зв'язку із збідненням флори та її змінами в результаті антропогенного впливу. Гербарій залишається важливим науковим документом для систематики, флористики і географії мохоподібних, а також для більш поглибленого їх вивчення.

Г. Ф. Бачурина, Л. Я. Партика

Summary

The history of creation of the *Bryophyta* herbarium is elucidated. The methods of the herbarium preservation and replenishment, its structure, the number of specimens and species are dealt with. Nowadays the herbarium includes 31000 specimens (about 1900 species) of the world flora, among them: 4800 specimens (about 300 species) of liverwort (*Hepaticae*), 4300 specimens (47 species) of bog moss (*Sphagnum*), 2200 specimens (1500 species) of Bryidae. The herbarium includes also type specimens of 20 moss species described by A. S. Lazarenko, as well as numerous exsiccates of home and foreign bryologists.

Бачурина Г. Ф. До бріофлори басейну р. Єнісея (Красноярський край) // Журн. Ін-ту ботаніки АН УРСР.— 1939.— № 23(31).— С. 81—116.

Бачурина Г. Ф. Розвиток бріології в Українській РСР // Укр. ботан. журн.— 1977.— 34, № 5.— С. 475—480.

Зеров Д. К. Ботанічний кабінет на Гербарій Української Академії наук в м. Києві // Там же.— 1924.— 2.— С. 86.

Зеров Д. К. Флора печіночників і сфагнових мохів України.— К.: Наук. думка, 1964.— 355 с.

Лазаренко А. С. Листяні мохи Радянського Далекого Сходу // Ботан. журн. АН УРСР.— 1940.— № 3/4.— С. 59—100; 1941.— № 1.— С. 51—95; № 2.— С. 271—308; 1945.— № 3/4.— С. 185—216.

Brotherus V. F. Musci // Engler A., Prantl K. Die natürlichen Pflanzenfamilien.— 1924.— Bd 10.— S. 478; 1925.— Bd 11.— S. 542.

Ін-т ботаніки
ім. М. Г. Холодного АН УРСР

Надійшла
30.01.86